

El “capità Fratin”, l’“yngeniero Fratin” i la “Reial Força d’Eivissa” (1575-85)* (I)

per Marino Viganò

Aquest article reprèn part de la tesi doctoral “El fratin mi ynginiero”. *I Paleari Fratino da Morcote: una famiglia di ingegneri militari “ticinesi” nella Spagna imperiale tra XVI e XVII secolo*, de la Universitat de Pàdua (26 de maig de 1997). Sigles arxivístiques: ACA: Arxiu de la Corona d’Aragó, Barcelona, CDA: Consejo de Aragón, SIB: Secretaría de les Illes Balears; AGS: Arxiu General de Simancas, CDS: Contaduría del Sueldo, GA: Guerra antiga (altrament MYT: Mar y Tierra), GM: Guerra moderna, MPYD: Mapas, Planos y Dibujos; AP: arxiu privat; ASB: Archivio di Stato (abans Cantonal), Bellinzona, M: Morcote, N: Notarile; ASCM: Archivio Storico Civico, Milà, B: Belgioioso, D: Dicasteri; ASM: Archivio di Stato, Milano, FRM: Fondo Registri Missive, GDS: Governatore degli Statuti, N: Notarile; BCSHM: Biblioteca Central del Servicio Histórico Militar, Madrid, Colección Aparici: Colección de documentos para la Historia del Cuerpo de Ingenieros del Ejército transcritos de los originales existentes en Simancas por el Coronel de Ingenieros D. José Aparici y García; BSM: Bayerische Staatsbibliothek, München; IANTT: Instituto dos Arquivos Nacionais Torre do Tombo, Lisboa, AP: Arquivos Particulares, CC: Arquivo Casa Cadaval, SAZ: Staatsarchiv, Zürich, A: Beziehungen zum Ausland. Korrespondenzen mit fremden Staaten; SGE: Servicio Geográfico del Ejército, Madrid.

1. “yuica la qual traza dio El capitán fratin”

El novembre de 1605 l’enginyer militar italià Tiburzio Spannocchi, de la ciutat de Siena, i cavaller de Sant Joan,¹ encarregat de dur a terme les obres d’Eivissa, repassa en un escrit dirigit a Felip III la història dels baluards que ha d’enllestir. Després d’haver puntualitzat que l’illa és “vna de las Baleares, la mas vecina a las marinas de españa”, a tan sols 25 llegües de Dènia, que té “por açia medio dia vn muy buen puerto”, a la boca del qual “esta situada la villa del mismo nombre y de algunos ocho çientos vezinos”, explica les vicissituds dels treballs

realitzats des de Carles V fins a Felip II:

Por este rrespecto (aunque estaua cercada de muralla a la antigua con sus Torreoncillos) con maduro consejo, rresoluio la Mag.^a del Emperador Carlos quinto, que esta en gloria en el año de 1553 mandarla fortificar por opinion de Juan Bautista calui, como pareçe en la traça que va con esta por las rrayas amarillas, y en mayor confirmacion de su estimacion, Su Mag.^a el Rey Don Phelipe n.ro señor su hijo, y padre de U. Mag.^a, mando continuar la obra, enbiando para ello en el año de 1576 a Don Pedro de Velasco, y con el el yngeniero Jacobe fratin, por cuya traça

*se ensancho la çerca con dos grandes Baluartes señalados en la dicha traça por las rayas amarilla, se ha continuado la obra hasta ponerla en alto fuera de escala, y de muy buena fabrica de canteria.*²

La crònica és exacta. El novembre de 1574 el rei ordena a Francisco Fernandez traslladar-se “en la isla de yuica” juntament amb Pedro de Velasco amb el propòsit de “Uer y reconozar la fortifficacion della”.³ una necessitat anotada l’octubre en un informe sobre la “frontera de Barbería” entre Cagliari, Mallorca, Menorca i Eivissa.⁴ Felip II ordena a Pedro de Velasco això: “llegado a la dicha ysla de yuica, Uereis y reco-

* Nota de l’editor: l’original d’aquest article va ser tramès en italià. La traducció ha anat a càrrec de Carles Torres.

1. Sobre Tiburzio Spannocchi vegeu: MAGGIOROTTI, L. A. 1939 *Il genio italiano all'estero. Serie IV Gli architetti militari. Volum III. Gli architetti militari italiani nella Spagna, nel Portogallo e nelle loro colonie*, Roma: Libreria dello Stato, p. 131-172; MAZZAMUTO, A. 1986 “Tiburzio Spannocchi, architetto di Filippo II, e la sua Descrizione de las marinas de todo el Reino de Sicilia”, *Bullettino Senese di Storia Patria*, XCIII, Siena, p. 449-464; MAZZAMUTO, A. 1986 *Architettura e Stato nella Sicilia del '500. I progetti di Tiburzio Spannocchi e di Camillo Camilliani del sistema delle torri di difesa dell'isola*, Palermo: S. F. Flaccovio Editore; CÁMARA MUÑOZ, A. 1988 “Tiburzio Spannocchi, ingeniero mayor de los reinos de España”, *Espacio, Tiempo y Forma. Revista de la Facultad de Geografía e Historia - Serie VII. Historia del Arte*, tom 2, Madrid, p. 77-90; SPANNOCCHI, T. 1993 *Marine del Regno di Sicilia*, a cura de R. Trovato, Ordine degli Architetti, Catània.

2. AGS, GM, llig. 3.694, s.n. [Relazione], “fecha en Valladolid a 18 de nouiembre 1605”.

3. AGS, GA, llig. 78, núm. 292. *Real çedula*, “De Madrid a XXJ de nou[embr].” De M.D.LXXIIIJ años”.

4. AGS, GA, llig. 78, núm. 302. *Relacion del estado en que stan, las fronteras de afuera de presente y la gente ordinaria, que an de tener y la que en tiempo de neçesidad se suele meter, y conuenria q. huuiese, especialmente si lo que dios no queria, se perdiere la goleta, y asi*

noçereis la fortificacion que se haze en ella, y el estado en q. esta, y si es conforme a la traça q. esta dada”, és a dir, si les defenses estan conformes segons el projecte de 1554 de l'enginyer militar italià Giovan Battista Calvi da Caravaggio. Amb ells, s'haurà d'embarcar el “capitan Jorge palearo dho fratin” per decidir si convé prosseguir “conforme al desinio y traca, q. esta hecha” o si és millor incloure una “montanuela” situada fora de les muralles.⁵ Es tracta d'un error d'identitat, ja que Giorgio es troba a Sardenya, i és el germà Giovan Giacomo Paleari Frattino l'encarregat del “rreconogimento” sobre el qual ell mateix va escriure: “çinco meses que fuy pelegrinando por la mar de ysla en ysla”.⁶ Advertit el governador de l'arribada del “cap[it].^{an} fratin n.ro yngen[ier].”, se li ordena de posar-se a completa disposició per a tot el que fos necessari.⁷

La inspecció és una conseqüència de la pèrdua de la Goleta l'agost de 1574, i de la possibilitat d'atacs otomans sobre la “frontera” de les mateixes costes de l'Espanya continental: Sicília, Sardenya i les illes Balears. És en aquest moment quan a la costa d'Eivissa es reprèn la construcció de les torres de defensa, iniciades la primera meitat del segle a llocs que la documentació anomena: Valls, Jaume Orvai, es Rafal, es Maseuetes, en Francoli, de Corona, es Rubió, d'Arabí i Santa Eulària: unes per a refugi i d'altres de vigilància i de defensa de sectors de la

Armes de la família Paleari (LIENHARD-RIVA, A. 1945 *Armoriale ticinese. Stemmario di famiglie ascritte ai Patriziati della Repubblica e Cantone del Ticino corredato di cenni storico-genealogici*, Bellinzona: Società araldica ticinesi).

“...llegado
a la dicha ysla
de Yvica, vereis
y rreconoçereis
la fortificación
que se haze
en ella...”

costa.⁸ Però el punt fort de l'illa, destinat per això mateix a una millor fortificació, és la capital, Eivissa, situada entre una badia de la costa meridional i alçada sobre un rocós penyal que s'eleva de forma sobtada i irregular des de la mar. Ja fou baluard del “rreyno de catalunya” a l'època aragonesa, la ciutat, reclosa per un recinte de murs amb torres quadrades i rodones, estava subdividida en tres sectors separats per panys de murada amb torres: el Castell i l'Almudayna, al cim, comptaven respectivament amb set i sis torres; la vila Mitjana, a mitja alçada, tenia tretze torres; el barri del raval, cap al nord, al punt més baix de penyal, comptava amb quatre torres.

Els baluards són projectats el 1552 pel *visitador reial* Rodrigo de Lara, el 1553 pel vicari general Lluís de Vigo i pel mestre d'obres mallorquí Simó Ballester. El 1554, davant de les incessants incursions barbarisques, Joana d'Àustria princesa de Portugal, germana de Felip (futur Felip II), ordena a Giovan Battista Calvi traslladar-se de la Corunya a Eivissa per iniciar els baluards que els canvis tècnics militars obliguen a fer. Arriba a l'illa el 25 de novembre, i no és fins al gener de 1555 que Calvi inicia les obres. El seu pla fa adherir a les velles murades la nova cinta dels sis baluards i una plataforma: des de l'absis de la catedral al Castell, els bastions de Santa Tecla i Sant Bernat; després el més exposat,

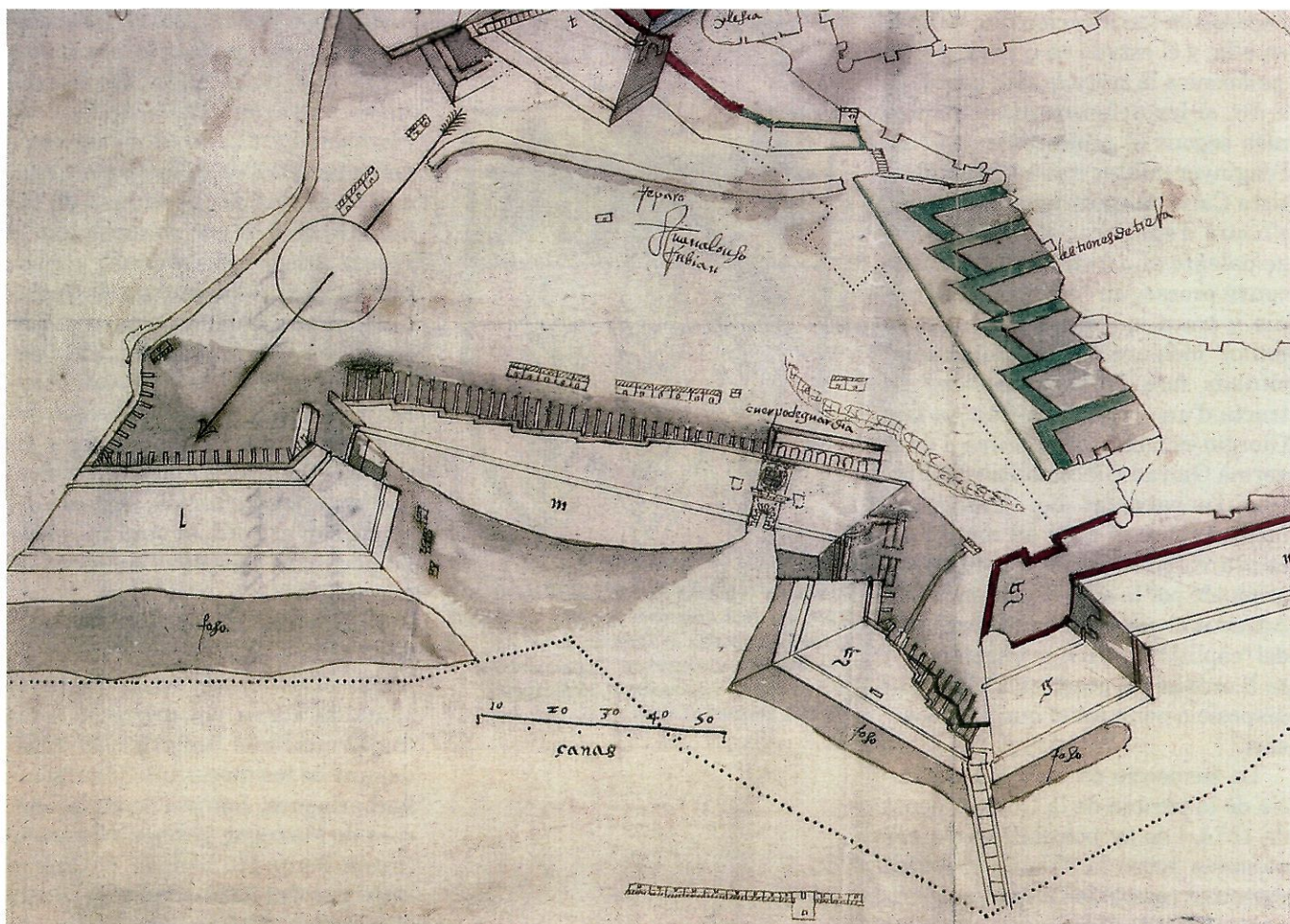
mismo el estado en questa lo de las fortificaciones y lo que conuerna prouerse, de municones, y el dinero, q. sera nescenario paralo dho, y para la prouision del artilleria armas y municones que se an de hazer y las naues q. abia en las costas destos rreynos, “En Madrid çinco de otubre 1574”.

5. AGS, GA, llig. 78, n. 293. *Lo que Uos don p.º de Velasco cauallero de la orden de Santiago haueis de hazer en la Ysla de yuiça el rreyno de Mallorca, y la ysla de menorca donde Uais por n.ro mandado es lo sigui[ent].º*, “de madrid el dho dia XXJ de nouem[br].º 1574 a[ño]s”.

6. AGS, GA, llig. 88, n. 294. *Relaçion de los m[a]r[avedi]s que yo el capitan fratin he rrecauido Por cuenta de su m[agesta].º de mi sueldo asi del tiempo que seruia en milan como del que se me da en espana ordinaria y extraordinaria[m]en[te].º y ayuda de costa que se me an dado por viajes y nauegaciones y alquilas de caualgaduras y casas*, “fecha en madrid a nueue de otubre de mil y quinientos y setenta y ocho”, còpia amb llicència a BCSHM, *Colección Aparici*, tom VI, núm. 1.162, p. 449-451v., aquí p. 449.

7. AGS, GA, llig. 78, n. 288. *Al gou[ernad].º de ybica*, s.d. [novembre 1574].

8. Sobre les defenses d'Eivissa i Formentera: POSADAS LÓPEZ, E. J. 1985 *Torres de defensa*, Eivissa: Consell Insular d'Eivissa i Formentera, Conselleria de Cultura; Íd. 1989 *Torres y piratas en las islas Pitiusas*, Eivissa, Eivissa: Consell Insular d'Eivissa i Formentera, Conselleria de Cultura; Íd. 1995 *Arquitectura defensiva de Formentera*, Eivissa: Imprenta Ibosim; ESCANDELL, B. 1995 *Ibiza y Formentera en la Corona de Aragón. Tomo II (Siglos XIV-XVI)*, Palma: Lleonard Muntaner Editor, p. 507-552; CASASNOVAS CAMPS, M. A. 1999 *Las Islas Adyacentes al Reino de Mallorca en la época de Felipe II*, a *Congreso Internacional Felipe II y el Mediterráneo. Barcelona, 23 a 27 de noviembre de 1998*, a cura d'E. Belenguer Cebrià, Valladolid: Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, p. 293-311, aquí p. 295-298.

Juan Alonso Rubián, *Plaza de Ibiza y alrededores*, "1579" [10 de gener de 1578?], fet a ploma, aquarel·la, 380 x 290 mm. (SGE, armari G/bis, prestatge 3r, carpeta 4a, núm. 171.)

Sant Jordi, i els de Sant Jaume, Sant Pere, Sant Joan, a més d'una "plataforma" unida per dos panys a aquest i al "cauallero" de Santa Tecla. Una planta que ressegueix fidelment el cordó medieval agrupant en un conjunt "Dalt Vila", els barris aragonesos separats per panys de murada i torres. Les obres s'inicien pels baluards de Sant Jordi i Sant Jaume, on el puig domina la ciutat baixa, i prossegueixen fins al 1568 entre els diversos viatges de Calvi a Mallorca i Menorca per obrir "cimientos" d'altres fortaleses. Quan Calvi mor el 1565 la "fuerça" d'Ei-

vissa es trobava en un discret, si no precari, estat de defensa.⁹

Aviat l'haver exclòs una elevació situada en el sector sud-oriental, sota la catedral i es Castell, es manifesta un error tàctic gens irrellevant. El puig de Santa Llúcia, podia oferir a un atacant l'indret ideal per disparar en cas de setge. L'atenció de Giovan Giacomo Paleari Fratino es concentra sobre el "Burg de Santa Llúcia" quasi immediatament en la primera inspecció, el gener de 1575.¹⁰ D'aquest fet, se'n té confirmació indirecta per les cartes successives en les quals recomana "se

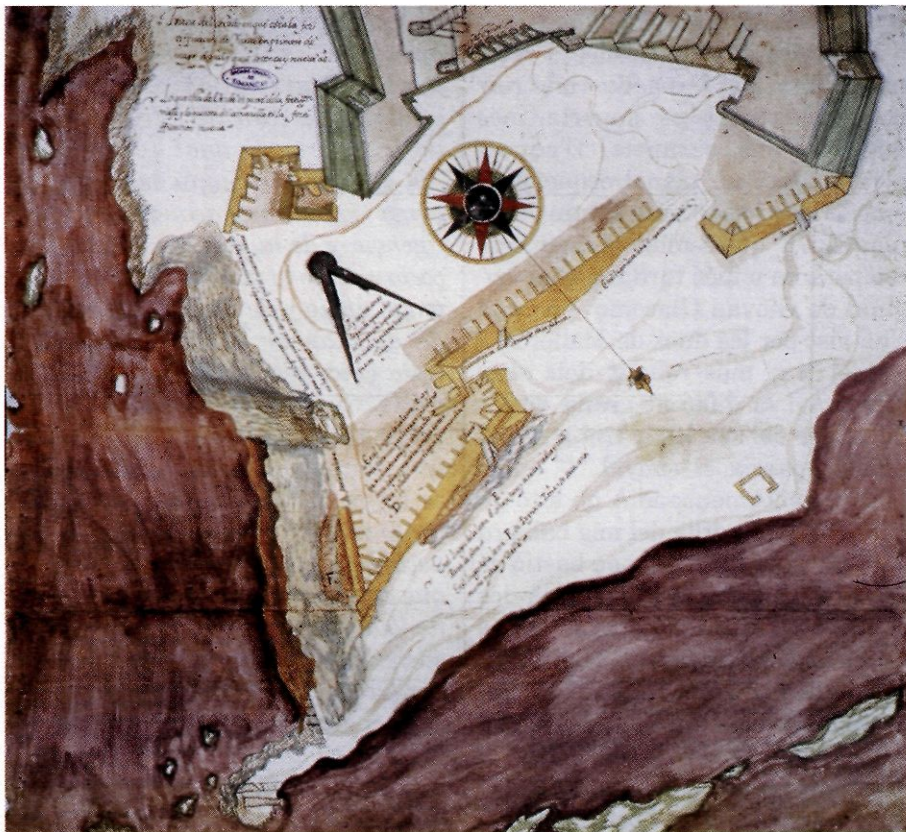
sigua la traça y orden que yo di y dexe Copia dellos alla en todas partes y para que lo mas nessesario es que se acaue el baluarte del puyx de Santa lucia con su cortina y la cara del otro baluarte de la puerta el qual corresponde con el dicho de Santa lucia". La reforma del "Capità fratin" preveu allargar el costat dret del baluard de Sant Joan per transformar-lo en el flanc d'un baluard central més ample, entre el de Sant Pere (projecte Calvi) i una part del baluard de Santa Llúcia, unida aquesta per un pany de murada i el "medio cauallero" o "reuellin"

9. ESCANDELL BONET, B. 1970 *Aportación a la historia de las murallas renacentistas de Ibiza*, Ibiza, Eivissa: Instituto de Estudios Ibicencos, p. 12-37; POSADAS LÓPEZ, E. J. 1989 *Las murallas de Ibiza*, Eivissa: Fomento del Turismo de Ibiza y Formentera, p. 101-138; Íd. 1991 "La Real Fuerza de Ibiza. Síntesis histórica" a *Honderos. Cuadernos de Historia Militar*, núm. 2, [Mallorca], p. 179-187; Íd. 1992 *Guía de las Murallas de Ibiza*, Eivissa: Imprenta Ibosim, p. 7-14; Íd. 1993 *La Real Fuerza de Ibiza*, Eivissa: Imprenta Ibosim, p. 31-70.
10. "Para que visitara las fortificaciones en construcción, envié el Rey, en enero de 1575, al famoso ingeniero Jacobo Fratin, y atenciones de guerra trajeron igualmente al Infante don Juan de Austria, en mayo del mismo año": MACABICH LLOBET, I. 1966 *Historia de Ibiza*, Palma: Ediciones Daedalus, p. 100.

de Santa Llúcia al de Santa Tecla.¹¹ Una reforma que duplica l'extensió habitable intramurs i salvaguarda la fortalesa de Calvi, ja que elimina les cortines i la "plataforma" esglaonada que dividia Dalt Vila i el barri de Santa Llúcia.

Tampoc no va ser menystenguda la importància econòmica i social del barri de la Marina en el context urbà,¹² importància de la qual l'enginyer s'adonà també ja a la primera inspecció. Però poc o res se'n sap de les obres d'aquesta fase. El gener de 1576 un resum de despatxos del virrei de Sardenya i de Joan Sanoguera conté l'ordre de prosseguir les obres "conforme a lo que el fratin dexo hordenado" i amb una inversió inicial de 3.000 ducats seguida d'una altra de 6.000.¹³ La còpia d'una missiva de Giovan Giacomo del juliol de 1576 esmenta una "traça", actualment perduda, arribada d'Eivissa, que "dio El capitan fratin al governador della", en la qual encara es recomana de no canviar res en la disposició dels baluards i els panys de murada que havia dissenyat Giovan Giacomo; de construir segons aquelles disposicions el bastió de Santa Llúcia, en una pronunciada elevació; i, d'engruixir els murs on el terreny sigui baix, amb contraforts prou robustos per aguantar un parapet de l'amplada establerta. Al document es pot llegir:

La fabrica que se a de azer en esta fortaleza de ybiça es la questa Trasada de color amarillo esta Traça que ba con esta la qual es la misma que a benido de yuiça la qual traza dio El capitan fratin al governador della que sera Mateu fortosa de la orden de Su Mag[esta].^d y no se a de Tramudar cosa alguna Tanto en los balluartes y cortinas como en las casas matas y el medio balluarte que esta Trasado del baxo del balluarte de Santa Tecla con su casa-mata se ara Junto como ua Trasado

[Juan Alonso Rubián], *Traça del estado en que está la fortificación de Iviça en primero de mayo de mil y quinientos setenta y nueve años, primer de maig de 1579, fet a ploma, aquarel·la, 408 x 388 mm. (AGS, Mapes, plànols i dibuixos, XV/4.)*

en esta Trasa Aduertiendo q. lo desta obra si fuese posible se debia enpesar Todo de un golpe A lo menos hasta el estar de estado y medio de sobre Tierra y sobre Todo aze de procurar de plantarla Justa y abiendo consideracion a lo que pude el alambor de la muralla A causa que aquel sitio esta en algunas partes alto y en otras baxo y sino Tiene buena consideracion y mira bien si allarare escasos de plasa y medida y la obra muy fea y torsida la misma consideracion se a de tener en el grueso de la muralla entiendese adonde esta mas baxo el sitio haser la muralla mas gruesa Tanto que pueda yguualmente sufrir el largo como la que se enpesara en el alto y aselle sus contrafortes y Rafas Tan largas que al tiempo que se abra de aser El para-

peto pueda quedar el dicho parapeto beynte y quatro pies de grueso y las basas o contrafortes se aran lexos la vna de la otra Tres pies pocos mas o menos y entre la una y la otra hazer su terrapleno muy bien piçado y mojado con tierra muy buena praça sin piedra ni cascaio.¹⁴

Passen dos anys abans de trobar, l'agost de 1578, un altre dictamen signat "El fratin". L'enginyer insisteix perquè es defensin el baluard del puig de Santa Llúcia, el seu corresponent Sant Joan i el pany de murada que allotjarà la monumental entrada, el portal de la Mar; adverteix que el terreny és abrupte, tant a la part alta, sobre la roca, com a la part inferior, a nivell del mar, i que d'aquí radica la necessitat de realitzar fonaments profunds per

11. ESCANDELL BONET, B. *Aportación a la historia de las murallas*, p. 37-45; POSADAS LÓPEZ, E. J. *Las murallas de Ibiza*, p. 142-158; Íd. *La Real Fuerza de Ibiza*, p. 74-85.

12. ESCANDELL BONET, B. *Aportación a la historia de las murallas*, p. 38-40.

13. AGS, GA, llig. 81, n. 436. *Lo que el año de LXXV Hauie[n].^{do} Visto las cartas quel Virrey de çerdeña y don Juan çanoguera scriuieron s[obr].^e las cosas de aquel rreyno se proueyo es lo sig.^e, "hasta 20 de gen[e].^{ro} 1576".*

14. AGS, GA, llig. 283, n. 317. *Lo que Pareçe al fratin se aga en la fortificasion de ybiça, "En madrid de XVIIJ de Julio 1576".*

poder excavar el fossat sense por d'esquerdes o esclavissades, i recomana una altra vegada construir contraforts sòlids per suportar més endavant els parapets. D'aquest període data un plànol esquemàtic amb la inscripció "Juiza Fratin Ingenieiro 1578" que sembla la còpia contemporània o més tardana d'un original de Giovan Giacomo —com ja s'ha vist per les dues de Mallorca— vist el traç més refinat dels seus dibuixos i la diferent grafia de les llegendes del seu italià tret rodó. Al plànol apareix el senyal "†" on el mur "es encomensado A de alto 30 palmos", a l'espalla del mig baluard de Sant Joan i a la del nou bastió de Santa Llúcia, mentre que amb dos senyals "O" sobre la cara del bastió de Sant Joan indiquen que "encomensado Ay de Alto 25 palmos".¹⁵ La carta de Giovan Giacomo diu així:

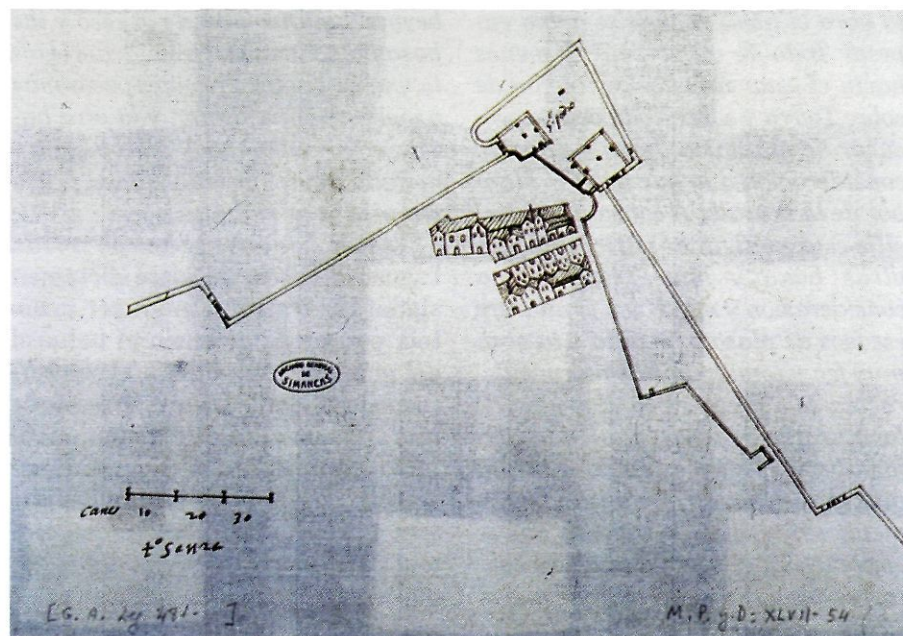
Lo que Conbiene que se haga en Ybisa por el presente o hasta q. Su Mag.^d mande otra Cosa es lo siguiente que se sigua la traça y orden que yo di y dexe Copia dellos alla

en todas partes y para que lo mas nessesario es que se acaue el baluarte del puyx de Santa luçia con su cortina y la cara del otro baluarte de la puerta el qual corresponde con el dicho de Santa luçia que se tenga Cuydado de acauarlos con diligencia y de la manera questa traçado y como lo muestra la traça que tengo dicho y de aqui se enbio dando de alanbor a las murallas de cada çinco pies el vno hazia dentro y aduertir que el sitio esta parte del sobre peña y parte no, y parte alto y otra baxo, que en las partes baxas se tenga el simiento de la muralla tanto mas grueso de la que se enpeçara en la parte alta que el tienpo que estara en su deuida altura quede toda de vn mismo grosor y pueda sustentar el terraplano por yqual sin cargar mas en la vna parte que en la otra adviertiendo tan bien que en las partes adonde el sitio es baxo y no tiene el çimiento sobre peña q. se afonde tanto que se alcanse muy bien fondo y que se pueda libramente hazer y fondar vn buen fosso de

*delante sin sospecha que la muralla haga sintimiento alguno Como todo lo di a entender y en forme de palabra con la traça en la mano en el escritorio del Señor secretario delgado à Rubian en los dias que se auia de partir para la dicha ysla para efectuar dicha traça y ordenes y hazerles sus rrafas Como conbiene y que se an tan largas que quando estaran las murallas en su altura y se aura de firmar y tomar el parapeto sobre las dichas rrafas que el dicho parapeto quede por el menos grueço veynte pies y esto es lo que conbiene hasta q. Su Mag.^d mande otra cosa.*¹⁶

Acusat d'haver fet els fonaments del baluard de Santa Llúcia amb unes dimensions més reduïdes que les indicades al projecte del "Capitan fratin", el mestre major Juan Alonso Rubián el novembre escriu que no hi ha fet res ell, i que tan sols ha posat els fonaments del "medio cauallero" entre el "Burgo de Santa Lucía" i el baluard de Santa Tecla del recinte de Calvi, a la vora de la Catedral i es Castell; esmenta la tramesa de la "traça" —avui perduda— de tot el que s'ha fet, per informar el *Consejo*; diu haver pres les mesures per al baluard de Santa Llúcia davant del capità Juan de Sannoguera, governador de l'illa, i haver retirat el mig "cauallero" d'enllaç perquè la roca sobre la qual es bastia era trencadissa a causa de l'erosió de la mar, i haver cobert les casamates i els parapets dels murs de Calvi, exposats en cas de setge. Afegeix que ha obert el pas provisional per als materials de construcció que abans eren transportats al voltant de la fortalesa —segurament des del "Portal Nou" o des Soto Fosc, les úniques altres dues obertures a les muralles de Carles V. Conclou amb l'afirmació de voler prosseguir les obres i "en no exceder un punto de la traça del Cap[it].^{an} fratin".¹⁷

Antoni Saura, *Diseño de una parte del Castillo de Ibiza*, "Ibiza, 22 de enero de 1597", fet a ploma, 308 x 223 mm. (AGS, Mapes, plànols i dibuixos, XLVII/54.)

15. SGE, armari G/bis, prestatge 3er, carpeta 4a, núm. 171/bis. *Plaza de Ibiza y alrededores*, "1578/84" [10 de gener de 1578?].

16. AGS, GA, llig. 86, n. 83. *El fratin sobre lo de Yuiça*, "ff[ech]" en madrid a los 17 de agosto 1578 años", copia ivi, llig. 283, n. 317. *Lo que conbiene q. se aga En yuiça Por el p.nte hasta q. Su Mg.^d mande otra cosa Es lo siguiente*, "En Madrit a los XVII de [falta]", copiat amb ortografia moderna a POSADAS LÓPEZ, E. J. *Las murallas de Ibiza*, p. 143-144.

17. AGS, GA, llig. 88, núm. 82. *Ju.^o al.^o rrubian*, "de ybiça y de novienbre 16 de 1578", copiat amb ortografia moderna a POSADAS LÓPEZ, E. J. *Las murallas de Ibiza*, cit., p. 147-148.

Mesos després li segueix un plànol amb la signatura del mateix "maestre mayor" Rubián: en groc els murs, amb contraforts de dimensions i de llargària diferents al llarg de la traça; el pas provisional se situa a l'esquerra de la cortina, entre el baluard de Santa Llúcia i el de Sant Joan, a la banda oposada d'on serà oberta la porta de la Mar; una sèrie d'esglaiaments i de terrasses del projecte Calvi protegeixen la zona més indefensa entre Santa Tecla i Sant Joan.¹⁸ Hi va haver altres dos plànols: "Iviça. el fratin. Ingeniero 1579"¹⁹ i "Traça de Iviça. - el fratin. Ing.º 1579".²⁰ El primer, anterior, data del 10 de gener de 1578, i és atribuït a "Honorat Bresa Alexandrino"; el segon plànol és posterior, data del 1584/85 i és atribuït a Rubián.²¹ Amb el primer plànol s'ajuntà una carta per al "Capitan fratin" en què, per tal com el "maestre mayor" hauria embogit de sobte, "Honorat Bresa Alexandrino" s'ofereix de seguir els treballs i comenta que havia assistit el 1575, juntament amb de Velasco, quan es va fer "el modelo desta fortificaci6n". La segona és una còpia, més àmplia, del dibuix de Rubián de 1579, i mostra els murs amb una alçada que indica el bon ritme dels treballs, la porta de la Mar, acabada, darrere l'esquena esquerra del baluard de Sant Joan; amb línies grogues es troba assenyalat "lo que El fratin ha traçado para adelante", la muralla escalonada entre la ciutat i el burg de Santa Llúcia encara no s'ha desfet i roman dempeus com a atrinxerament de seguretat.

2. "el yngeniero Jorge fratin se partio desta fortaleza de ybiça"

En l'interval entre aquests relleus (1579-84) el germà de Giovan Giacomo ja hi ha intervengut, mentre es trobava a Mallorca per continuar la construcció dels baluards i a Menorca per inspeccionar el fort de Maó, entre peregrinacions contínues d'illa en illa i a la Cort. El maig de 1583 el *Consejo*, en rebre un despatx de Giorgio "sobre de la fortif.^{on} de ibiça ciudad", li ordena supervisar-la perquè sigui "cumplida" de manera conforme "con breuedad".²² "Jorge fratin yngeniero", l'agost, es troba a la Cort i abans de tornar a les Balears informa el rei en una memòria que se li ha deixat veure "vn modelo y traça" de la fortalesa de Benidorm, sobre una península entre Dénia i Alacant, on bastarien "dos medios baluartes hazia tierra" per als quals el rei havia aprovat un pressupost de 4.000 ducats. A la pregunta de si havia visitat la ciutat, Giorgio respon que no, però ja que havia d'embarcar-se "a denia para yuiça y mallorca" podia fer "vna buelta alla por esta cerca".²³ L'escassetat dels despatxos sobre Eivissa, i la seua dispersió, semblen, d'altra banda, provar la regularitat en els treballs; això contrasta amb la dificultat que s'evidencia a les obres que es feien a Sardenya, tot i que també s'assenyalen, de tant en tant, entrebancs en les fortificacions d'Eivissa.

Al final de novembre de 1583, Rubián informà que tot just l'"yngeniero Jorge fratin se partio desta fortaleza de ybiça", el governador va ordenar "que cesase la fabrica del portal". Ell, contràriament, reu-

ní mestres i sobrestants, i disposà que se seguís tal com el rei havia ordenat "y como el capitan fratin me dio la relacion delante del segretario Delgado que siguiese la traça", és a dir, el plànol de Giovan Giacomo. Rubián suplicà als funcionaris per escriure "con Jorge fratin" al rei per decidir sense perdre temps, mentre que la construcció és "tan alta que por las mas partes esta al cordon y por el cavallero de Santa lucia nueve palmos mas", i havia començat a acabar les casamates d'acord amb el "mandado del capitan fratin" i contra la voluntat dels qui volien que res no s'acabàs "por tirar el sueldo sin trabajar". Des d'un punt de vista tècnic, a parer de Giorgio Fratin, entre porta i porta seria necessari l'espai per als contrapesos del pont llevadís, i, per tant, calia aturar algunes de les obres: "pero yo sigo la traça y orden de V. m.", conclou Rubián, tot observant que si s'enviassin vint governadors, "cada vno quyere mostrar su poder", o que si es destinassin a la fortalesa d'Eivissa "otros tantos yngenieros cada vno quyere mostrar abilidad diferente".²⁴ El gener de 1584 també Giorgio Paleari Fratino confirma que les obres se segueixen al peu de la lletra segons les ordres del germà:

Jbiça ~ Se deue acomodar la puerta de la fortaleza, conforme a la traça e Jntencion y lugar del Cap.º fratin ~ los traueses de la fortaleza que el dho Capitan traço, se hagan sin troneras, y Como es ordinario ~ El baluarte de Santa lucia se acaue en ygualdad segun lo muestra la montaña de los molinos de Viento, pues la planta

18. AGS, MPYD, XV/4. *Traça del estado en que esta la fortificaci6n de Iviça en primero de mayo de mil y quinientos setenta y nueue años*. Eivissa, 1 maig 1579, inventariada per ÁLVAREZ TERÁN, M. C. 1980 *Archivo General de Simancas. Catálogo XXIX: Mapas, Planos y Dibujos (Años 1503-1805)*, Valladolid: Dirección General de Bellas Artes, Archivos y Bibliotecas, p. 590, editada per ESCANDELL BONET, B. *Aportación a la historia de las murallas*, p. 42, i POSADAS LÓPEZ, E. J. *Las murallas de Ibiza*, p. 216.

19. SGE, arm. G/bis, prest. 3er, car. 4a, núm. 170. *Jviza. Fratin Ingeniero 1578, "1578 (10 de gener)"*, editada i atribuïda per POSADAS LÓPEZ, E. J. *Las murallas de Ibiza*, p. 144 i 213, fig. 10.

20. SGE, arm. G/bis, prest. 3er, car. 4a, núm. 171. *Traza de Ibiza, "1585"*.

21. Per a la datació i atribució de les planimetries: POSADAS LÓPEZ, E. J. *Las murallas de Ibiza*, p. 145-146.

22. AGS, GA, llig. 153, núm. 134. *Al Ingeniero Jorge fratin*, "de aranjuez a X de maio 1583".

23. AGS, GA, llig. 147, núm. 30. *Jorge fratin*, s.d. [agost 1583].

24. AGS, GA, llig. 152, núm. 169. *Jn.º al[ons]º rrubian*, "de ybiça y de novienbre 27 de 1583".

no señala ninguna superficie, sino a la discrecion de los plasticos en esto ~ El cauallero nombrado la mudayna, donde esta la mayor parte del artilleria, se deve encamisar con piedra, pues siendo como es detierra sola, se cae y no tiene la plaça neçessaria ~ falta en la fortaleza el cumplimiento a duçi[ent]s.^o soldados, por que los que ay aora no son mas q. çiento y treinta harto neçessitados de lo que se le deve.²⁵

“Que se escriua al fratin enbian-dole copia desta R[elaci].^{on} y q. particularm.^{te} avise luego en cada cauo lo q. se le ofreje y conbiene y deve hazer”, anota el rei. Giovan Giacomo rep a Portugal el 6 de febrer “las rrelaciones de mi hermano Jorge fratin” sobre “de las obras de mallorca y ybisa”, i escriu “en la margen dellas”:²⁶ “es bien que se acomode la puerta que dize sino lo esta”; els canons sense tronerers, “esta bien se agan como el dize”; “esta bien que este baluarte de Sta llúcia se acaue en ygualdad de la montanuela como aqui lo dize”; “esta bien q. se encamise de muralla este dho cauallero de la mudayna como lo dize en este capitulo”. Sobre la guarnició, “Pareçeme bien y conuiniente que aya este numero de soldados que dize por que esto y mas son neçesarios”.²⁷ El portal de la Mar s’acaba el 1585, diu la inscripció, “conforme a la traça e Jn-tencion y lugar del Cap[ita].ⁿ fratin”.²⁸ Els treballs van, però, lents. Una relació del 1587 jutja les obres en bon estat, però irregulars: “El cauallero Sta llucia y el de Santju.^o, no estan acabados de terraplenar”,

“tampoco esta acabada la cortina dentrestos caualleros”, a més “queda por acabar el medio cauallero questa de baxo de Santa Tecla”. A banda dels detalls, el més preocupant és el puig de Santa Llúcia.²⁹

A l’abril de 1590 el governador Ferran Sanoguera informa que s’està treballant en el baluard de Santa Llúcia, terraplenant-lo fins als contraforts. Els parapets de les defenses de Calvi estan paralitzats perquè no són primordials, excepte els del bastió de Sant Jaume. Sanoguera és del parer de “seguir la traça del fratin que la traço”, en contra de l’opinió de Rubián, per guanyar espai en els baluards fent els parapets menys gruixuts i així estalviar diners. Els problemes sorgeixen contínuament, afegeix, i si abans en cas de dubte “se escriuien al fratin, y despues que murio, a su hermano Jorge fratin que tambien murio”, ara seria necessari un enginyer. Mentrestant, per explicar-se, tramet a la cort un model en fusta construït pel mestre Antoni Saura, al qual “lo conocia el dicho Jorge fratin”, proposat a ser nou “mestre mayor” per la pràctica adquirida en posar en obra les “traças”.³⁰ El mateix dia Rubián replica que s’ha regit per fer els parapets segons “orden del dicho fratin” i la “Traça del fratin” conservada per Delgado, per això “lleua vn retrato de la traça del fratin”. Per la seua banda, tramet “la planta y monteya” sobre l’estat de les obres,³¹ al qual adjunta un informe.³²

Les referències són al “fratin vieio”, Giovan Giacomo, i al “fratin

moço”, Giorgio, “los fratines”, amb el segon dels quals ha col·laborat. Escriu: “el fratin y yo theniamos orden de comunicarnos cada dia de lo que se deuria hazer por la orden de su Hermano y assi se ha hecho”, l’ordre era ajustar-se al dibuix de Giovan Giacomo i l’ha seguit al peu de la lletra; tramet models de “tres parapetos por que se vea la orden que yo tengo de V.^a Mag.^t por el fratin vieio” i còpia d’ordres del secretari Delgado amb apreciacions de la mena de: “y el mesmo fratin”. Pel que fa a les qüestions tècniques, ha aixecat els parapets amb les dimensions adients, ja que “haze el fratin vieio lo que conuiene”, mentre en els baluards de Calvi cap parapet és igual a un altre: “la fortificasion de Ju.^o bautista calui no ay parapeto que sea del ancho del otro”, a causa de no haver plantat contraforts on no hi havia roca. Pretén finalitzar el fossat entre els baluards de Santa Llúcia i de Sant Joan, altrament no podrien defensar-se “y los fratines lo an avisado”. El “fratin vieio” ha disposat “que la parte de fuera fuessen todos casas matas”, rebaixar-los és idea que “dixo el fratin moço”; per la seua banda, Rubián tramet “planta del fratin vieio, o, el retrato della”, original o còpia d’una planta de Giovan Giacomo, per confrontar-la amb la que està amb “los papeles del Secretario delgado”. El juliol de 1591, el governador Ferran Sanoguera repeteix: “Trabajase agora en esta fort.^{on} en el cauallero de Sta llucia en leuantar los parapetos del y terraplenar las

25. AGS, GA, llig. 169, núm. 79. *Lo q. ocurre al yngeniero Jorge fratin cerca de las fortificaciones de mallorca y ybiça*, “en Madrid primero de Henero 1584”.

26. AGS, GA, llig. 160, núm. 152. *El fratin*, “de Setuval a 6 de febrero de 1584 años”.

27. AGS, GA, llig. 169, núm. 130. *Lo que ocurre Al yngeniero Jorge fratin cerca de la fortificación de ybiça y lo que cerca dello rresponde el capitan fratin su hermano a la margen de cada capitulo*, s.d. [febrer 1584].

28. “PHILIPPO REGE CATHOLICO ET INVICTISSIMO HISPANIARVM INDIARVMQ. ORIENTALIVM ET OCCIDENTALIVM HAEC CONTRVEBANTVR, ET HVIVS INSVLAE PRO SVA S.C.R.M. GVBERNATORE ET CAP. GNALI NOBILI DON FERDINANDO ÇANOVERA ANNO 1585”: POSADAS LÓPEZ, E. J. *Las murallas de Ibiza*, p. 155.

29. AGS, GA, llig. 204, núm. 227. *Relacion del modello de la fuerça de yuiça*, s.d. [tardor 1587].

30. AGS, GA, llig. 283, núm. 315. *Don fernando Çanoguera*, “de yuiça a 10 de Abril 1590”.

31. AGS, GA, llig. 283, núm. 316. *Jn.^r Al. Rubian*, “de ybiça a 10 de Abril de 1590”.

32. AGS, GA, llig. 283, núm. 317. *Relacion de la Jsia de ybiça y de la fortificasion del Jnginiero Juan Alonso de rubian su Jnginiero*, s.d. [abril de 1590].

partes en donde an destar las ocho piezas de artilleria que se an de poner en dicho cauallero".³³ El juliol de 1595 el nou governador Alons Sanoguera manifesta les urgències en una concisa relació³⁴ vista en el *Consejo de guerra* a final d'agost.³⁵

Manquen parapets i terraplens als quatre baluards de Calvi, les galeries d'accés a les casamates s'han cobert als baluards de Sant Bernat (dit del Castell) i de Sant Jaume, Sant Joan va terraplenat, la cortina cap a Santa Llúcia s'ha d'alçar al cordó i terraplenar tot fent la camisa ahora; manca el pont llevadís al portal de la Mar; estan en estat deficient el baluard de Santa Llúcia i el "medio Cauallero" de connexió amb el de Santa Tecla. Vint anys de treballs i d'expropiacions no havien aconseguit la "perfección".³⁶ El sentit de la relació, acabar les fortificacions perquè "las aguas las van estragando" —la pluja les arruïna—, és resumit en un informe tramès al rei a meitat de setembre, el qual reacciona donant ordre al *Consejo* d'encarregar-se'n.³⁷ Els problemes són els mateixos que els exposats a la re-

lació del març de 1596 del governador Alons Sanoguera: el "cauallero de San Pedro" és fora d'escala i necessita d'un cavaller per tenir més artilleria per creuar-la amb la de Sant Jaume, la casamata vers aquest baluard serà alçada d'acord amb "la traça que dexo El fratin, y a mi parescer muy acertada", la cortina de Sant Joan es divideix per evitar perdre la fortalesa si cau Sant Pere.³⁸ El maig de 1596 fins i tot els jurats de l'illa sol·liciten fons per donar impuls "a las obras y fortification desta Jsla que atendiendo la dicha fortification esta parada mucho tiempo ha que no se trabaja en ella".³⁹ Sanoguera insisteix a l'octubre: "Mucho conuendria q. V. M.^d se siruiesse de mandar embiar algun dinero para continuar esta fortification, Por que los Caualleros St Juan y Sta Lucia tienen gran necesidad de Terraplenarsse, para podernos valer del Artilleria q. esta en ellos".⁴⁰

Un plànol de gener de 1597 del "maestre mayor" Antoni Saura esmenta la reforma de Sant Pere mitjançant la plataforma de Sant Lluc.⁴¹ Mentrestant, el desembre

de 1596 Sanoguera busca la traça del "Capitan fratin" i diu haver-la aconseguit: "imbiaronme tambien de yuiça vna traça desta dicha fort.^{on} diziendo que era del dicho", però va saber que no era original, "de manera que desengañado yo que no auia traça del fratin".⁴² Es prossegueix així amb lentitud, sobre còpies o plànols d'altres enginyers fins als primers anys del segle XVII. A la relació de novembre 1605 Spannocchi observa: "faltale terraplenos, y sus Parapetos por todo al rrededor, de diez años a esta parte no se a fabricado sino muy poco". "Conuiene mandar continuar la obra", i comenta, "hasta ponerla en perfección", "que no se exceda en la execucion de la traça de fratin" i amb parapets de no gaire gruix, particularment "en los dichos dos Baluartes ordenados por fratin" davant dels quals "no ay plaça para plantar artilleria por ser a la orilla de la mar". Tal "exorbitancia" afebleix "los Baluartes de la opinion de Calui, por ser muy chicos".⁴³ També a Eivissa, en definitiva, els plànols de Giovan Giacomo estableixen la traça de la qual no s'ha d'excedir. ■

33. AGS, GA, llig. 323, núm. 187. *Don Fernando Çanoguera*, "fecha en yuiça a 11 de Julio 1591".

34. ACA, CDA, SIB, llig. 1.036 ("Negociado de Ibiza y Formentera/Fortificación de Ibiza"), s.n. *Relación Para El Rey nuestro señor de Don Alonso çanoguera Gouernador y Capitan general de la ysla de yuiça de lo que falta por acauar en la fortificación de dicha ysla y fuerça y de la artilleria armas municiónos y otros Pertrechos que ay En ella y lo que Pareçe que conbiene al Real seruicio de Su mag.^d que se mande Proueer*, s.d. [ma 29 luglio 1595], còpia a AGS, GA, llig. 438, núm. 157. *Relación Para El Rey nuestro señor De don Alonso Çanoguera Gouernador y capittan General en la ysla de yuiça de lo que falta Por acabar en la fortificação de dicha fuerça y de la Artilleria armas municiónos y otros Pertrechos que ay En ella y lo que Pareçe que Conbiene Al Real seruicio de Su mag.^d que se mande Proueer*, s.d. [però 29 de juliol de 1595], copiada amb ortografia moderna a POSADAS LÓPEZ, E. J. *Las murallas de Ibiza*, p. 159-160.

35. AGS, GA, llig. 438, núm. 156. *El Consejo de guerra con la relación Inclusa de la fortificación de Jbiça sobre la Prouision de dinero Para ella*, "en M[adri].^d a 30 de Ag[ost].^o 1595".

36. Llistat del juny de 1583 a l'abril de 1594 també a POSADAS LÓPEZ, E. J. *Las murallas de Ibiza*, p. 157-158.

37. ACA, CDA, SIB, llig. 1.036 ("Negociado de Ibiza y Formentera/Fortificación de Ibiza"), s.n. *Sobre lo que el Gouernador de Yviça aduierte y Suppl[i].^{on} en materia de fortificacion y prouisiones de aquella Jsla*, "17 de Sept[embr].^o 1595", amb ortografia moderna a POSADAS LÓPEZ, E. J. *Las murallas de Ibiza*, p. 160-161.

38. AGS, GA, llig. 481, núm. 27. *Don alonso sanoguera*, "de Iviça a 2 de Março 1596", amb ortografia moderna a POSADAS LÓPEZ, E. J. *Las murallas de Ibiza*, p. 161-164.

39. AGS, GA, llig. 455, núm. 96. *Los Jurados de Jbiça a Su Mag.^d*, "de yviça y de mayo a los 2 de 1596 anyos".

40. AGS, GA, llig. 460, núm. 248. *Don Alonso çanoguera*, "de yuiça a 26 de Octubre 1596".

41. AGS, MPYD, XLVII/54. *Diseño de una parte del Castillo de Ibiza*, "Ibiza, 22 de enero de 1597", copiat a POSADAS LÓPEZ, E. J. *Las murallas de Ibiza*, p. 217.

42. ACA, CDA, SIB, llig. 985 ("Negociado de Mallorca/Estancias y otros oficios de la fortificación de Mallorca"), s.n. *Del Virrey Con las plantas de la fortifi[caci].^{on} de aquella ciudad es copia de lo q. scriue por el cons.^o de la guerra*, "fecha en mallorca a 15 de diz[iem].^{on} 1596".

43. AGS, GM, llig. 3.694, s.n. [Relació], cit., "fecha en Valladolid a 18 de nouiembre 1605".